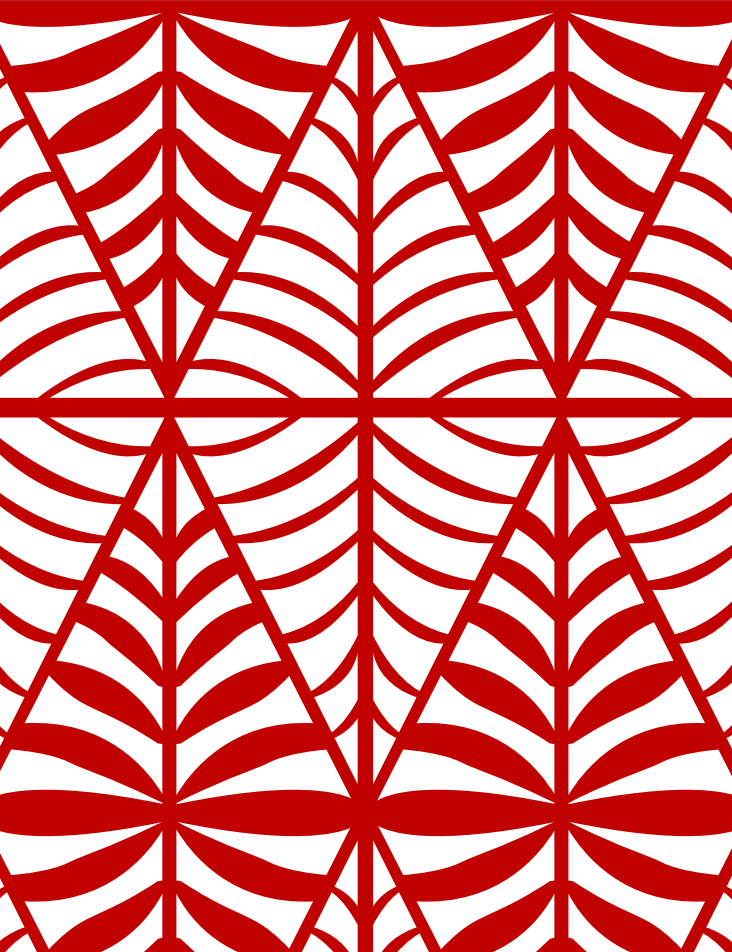

TAU'ATĀINA FAKALOTU

*Ko E Fakahinonino Ki
Ho'o Ngaahi Totonú*

TONGA

*Kuo pau ke lava ‘a e
kakaí ‘o nofo fakataha
‘i he melino neongo ‘a
e ngaahi faikehekehé.
‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga ‘a
e nofo melinó ko hano
fiema‘u ke si‘aki ‘a e
me‘a ‘okú ke taukave‘í;
ka, ‘oku ‘uhinga ia ‘oku
totonu ke ke feinga ke
nofo melino mo e ni‘ihi
kehe ‘oku ‘ikai ke tatau
‘a e me‘a oku mou
mahu‘inga‘ia aí pe tali
‘a e ngaahi akonaki
‘oku nau fakatefito aí.*

TAU'ATĀINA 'O E TUI FAKALOTÚ MO E LOTÚ 'I TONGÁ

1. Ko e hā 'a e totonu ki he tau'atāina 'o e tui fakalotú mo e lotú?

Ko e totonu ki he tau'atāina 'o e tui fakalotú 'a e totonu ke ma'u, ohi mai, tauhi pe liliu ho'o tui fakalotú. 'Oku fekau'aki tonu 'a e totonu ko 'ení mo e totonu ki he lotú. 'Oku kau 'i he totonu ke lotú 'a e totonu ke tui, fakahaa'i mo akoako fakahoko, fakafo'ituitui pe fakatokolahi, 'a e ngaahi founa 'o e lotú pe ngaahi ouau 'okú ke fiema'ú. Ko e me'a tatau pē, 'oku tau'atāina 'a e kakaí ke mavahe mei he'enu tui fakalotú, 'ikai fakahaa'i 'enu tui fakalotú, pea faka'ehi'ehi mei hono fai 'o e ngaahi ngāue mo e ngaahi ouau fakalotú.

'Oku toe malu'i 'e he totonu ki he tau'atāina 'o e tui fakalotú 'a e kakaí mei hono fakakehekehe'i, fakamālohi'i pe ngaohikovi'i koe'uhi ko 'enu tui fakalotú.

2. Ko e hā 'a e totonu ki he tau'atāina 'o e tuí ('oku fetongi 'e he ngaahi founa 'e ni'ihī 'a e "konisēnisí" 'aki 'a e tuí)

Ko e tefito'i totonu 'eni 'a ha taha ke ne 'omi ha'ane faka'uhinga mo e fakakaukau fakataautaha 'o 'ikai 'ulutukua ki ha ngaahi fakakaukau 'oku fehangaangai mo 'ene tui tau'atāina ki he me'a 'oku tonu mo halá.

3. Ko e hā 'a e ngaahi lao 'okú ne malu'i 'a e tau'atāina fakalotú?

'Oku kau 'a e ngaahi me'á ni 'i he ngaahi lao 'a Tonga 'okú ne taukave'i 'a e tau'atāina fakalotú:

- 'Oku hā 'i he Kupu 5 'o e Konisitūtone 'o Tonga 1875 'a e:
 - 'Oku ngofua mo 'atā ki he kakai kotoa pē ke fai 'enau lotú mo tauhi 'a e 'Otuá 'o hangē 'oku nau loto ki aí pea 'o hangē 'oku tala 'e honau konisēnisí peá ke fa'a fakataha ke fai 'enau lotú 'i he ngaahi potu 'oku nau tu'utu'uni ki aí. Ka 'e 'ikai ngofua ke me'a ngāue 'aki 'a e tau'atāina ni ke fai 'a e me'a 'oku kovi mo fakalielia pea lau ko e lotu 'a e ngaahi me'a 'oku 'ikai hoa mo e laó mo e melino 'a e fonuá.
- 'Oku pehē 'e he Kupu 6 'o e Konisitūtoné kuo pau ke tauhi ke mā'oni'oni 'a e 'Aho Sāpaté (Sāpate) pea kuo pau he 'ikai ha taha te ne fai 'ene fefakatau'aki pe tefito'i ngāue ma'u'anga mo'uí pe ha fa'ahinga ngāue fakapisinisi pē 'i he 'Aho Sāpaté tuku kehe 'i hano fai 'o fakatatau ki he laó (pea 'ilonga ha aleapau pe fakamo'oni'i 'i he 'aho ko iá he 'ikai hano mafai fakalao).
- 'Oku malu'i 'e he Kupu 7 'o e Konisitūtoné 'a e Tau'atāina 'o e Fakamatalá (kau ai 'a e tau'atāina ki he fakamatala fakalotú) 'o fakahā 'oku ngofua ki he kakai kotoa pē ke lea 'aki, mo tohi mo pulusi 'enau fakakaukaú, pea 'e 'ikai ke fokotu'u ha lao ke ne to'o 'a e tau'atāina ni.

4. Ko e hā 'a e tui fakalotu faka'ofisiale 'o Tongá?

'Oku 'ikai ke 'i ai ha tui fakalotu faka'ofisiale, pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai 'o e Fale Aleá ke ne fokotu'u pe fakamafai'i ha tui fakalotu faka'ofisiale. Ka 'oku hanga 'e he Konisitūtoné 'o 'omai ha fa'unga ki he tau'atāina 'o e tui fakalotú mo e lotú. Neongo iá, 'oku mālohi 'aupito hono tali mo mateaki'i fakafonua 'i Tonga kotoa 'a e tui faka-Kalisitiané.

5. *Ko e hā te u lava 'o fai 'i he taimi 'oku maumau'i ai 'eku totonu ki he tau'atāina 'o e tui fakalotú mo e lotú?*

'Oku pule'i 'a Tonga 'e he ngaahi laó pea 'oku 'i ai 'a e fatongia 'o e tokotaha kotoa pē ke ne tauhi 'a e laó. Ko ia ai, 'o kapau 'e maumau'i ho'o ngaahi totonu fakalotú, 'oua na'á ke fai 'e koe 'a e ngāue 'a e laó. 'Okú ke ma'u 'a e ngaahi founga fakalao ko 'ení ke nau fai hono fakatonutonú:

- a. Ko e Fakamaau'anga Lahí. 'Oku malu'i 'e he Fakamaau'anga Lahí 'a e totonu 'a e tokotaha kotoa pē 'i Tongá, kau ai 'a e ngaahi totonu ki he tau'atāina fakalotú. Ko ia ai, 'e lava ke fai 'e ha taha ha tohi kole ki he Fakamaau'anga Lahí ke fai ha fakatonutonu kapau 'oku maumau'i 'a e totonu ko iá. 'E lava 'e he Fakamaau'anga Lahí 'o fokotu'u ha lao ke ne malu'i 'a e tau'atāina 'o e tui fakalotú. Fakamaau'anga Polisí. Ko ha tokoni 'e taha ki he Fakamaau'anga Lahí 'a e Fakamaau'anga Polisí. 'Oku 'i ai 'a e mafai 'o e Fakamaau'anga ko 'ení ki he ngaahi me'a 'oku 'ikai ko ha hiá pea 'ikai ke a'u 'a e mo'uá ki he \$10,000. 'Oku ma'u 'e he
- b. Fakamaau'angá 'a e mafai ke fai ha tu'utu'uni ke fakamāloha 'a e ngaahi lao 'a Tongá mo pukepuke 'a e nofo melino mo e nofo vālelei 'a e kakai 'oku kehekehe 'enau tuí koe'uhí kae lava 'o tauhi 'a e maau mo e ma'uma'uluta 'i he komiunitií. Koe'uhí he 'oku 'i ai ha Ngaahi Fakamaau'anga Polisi 'i he 'otu motu kotoa 'o Tongá, 'e lava ke ofi atu ange 'a e feitu'u 'oku tu'u ai 'a e fakamaau'anga ko 'ení kiate koe 'i he Fakamaau'anga Lahí. 'Oku toe ma'ama'a mo faingofua ange foki hono ma'u 'a e Ngaahi Fakamaau'anga Polisí.

- c. Ko ha halanga 'e taha 'e malava ke fai ki ai 'a e me'á ni, tautefito ki ha'o fakakaukau na'e fakakehekehe'i pe ngaohi kovi'i koe 'e ha Potungāue 'a e Pule'angá, Potungāue pe 'ōfisa, 'o tatau ai pē koe'uhí ko ho'o ngaahi tui fakalotú pe ha fa'ahinga 'uhinga kehe pē, te ke lava 'o lāunga'i 'a e me'a ko iá ki he 'Ōfisi 'o e 'Omipatimení.

TUI FAKALOTÚ 'I HE FEITU'U FAKAPULE'ANGA

6. 'E lava ke fakahaa'i 'eku tui fakalotú 'i ha feitu'u kakai?

'Io. 'Oku fakahā 'e he totonu ki he tau'atāina fakalotu na'e fokotu'u 'e he Konisitūtoné 'oku ngofua ki he kakai kotoa pē ke fai 'enau lotú mo tauhi ki he 'Otuá 'o fakatatau mo honau lotó, pea mo fakataha ke fai 'enau lotú 'i ha fa'ahinga feitu'u 'oku nau loto ki ai. Ka he 'ikai ngofua ke ngāue 'aki 'a e tau'atāina ko 'eni ke lotú 'i ha 'uhinga pe ko hano fakatonuhia'i hano faka'atā pe maumau'i ha fa'ahinga lao 'i Tonga.

7. 'E lava ke u vahevahe pe malanga'i 'eku tuí ki ha ni'ihí kehe?

'Io. 'Oku kau 'i he totonu 'o e tau'atāina ke lotú 'a e totonu ke vahevahe 'a e tui fakalotú, fakakaukau, faka'amú, mo e fiema'ú mo e ni'ihí kehé. Pea 'e pehē pē mo ha lava ke fakataha mai 'a e kakaí 'o fokotu'u ha tui fakalotu, ke muimui ki ha tui fakalotu 'oku lolotonga 'i ai, pe liliu 'enau fa'unga fakalotú.

8. 'E u lava ke kau ki ha kautaha pe fa'unga fakalotu?

'Io. Fakatatau ki he Konisitūtoné, 'a ia 'oku mahino lelei mo 'ilo lahia, 'oku ma'u 'e he kakaí 'a e totonuke fakataha ki ha ngaahi me'a fakalotu 'o fakatatau ki honau lotó. 'E kau 'i he totonu ko 'ení 'a e totonu ke fokotu'u ha feitu'u fai'anga lotu pe fakataha'anga 'oku fakataumu'a ki ha lotu, ke fakahoko tau'atāina ai 'enau ngāué, fokotu'u 'enau fa'unga fakatakí, mo tataki e fa'unga 'enau ngaahi ako fakalotú mo e ako fakateolosiá.

9. Ko e hā ‘a e mafai fakapule’anga ‘oku ne tokanga’i ‘a e ngaahi kautaha fakalotú?

‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha potungāue fakapule’anga ‘e taha ‘i Tonga ke ne tokanga’i fakakātoa ‘a e ngaahi kautaha fakalotú mo e ngaahi ‘ekitivitií. Neongo ia, ‘oku tokanga’i ‘a e ngaahi kautaha fakalotú ‘e he Pule’anga Tongá ‘o hangē pē ko hono tokanga’i ‘o e kakaí—ke pukepuke ‘a e melinó, ‘ulungaanga lelei, pea mo e pule ‘a e laó. ‘Oku tokanga’i ‘e he Pule’angá ‘a e ngaahi kautaha fakalotú ‘i he ngaahi founa ko ‘ení:

‘I hono fokotu’u ha ngaahi kautaha ‘o fakataumu’a ki ha me’a fakalotu mo e ngāue tokoní, ‘e lesisita leva ‘a e ngaahi siasí ‘i Tonga ko ha ngaahi kautaha ngāue tokoni ‘i he Lao ki he Kautaha Ngāue Tokoni ‘i Tonga. ‘Oku hanga ‘e he Lao ko iá ‘o faka’atā ‘a e pule’angá ke ne tokanga’i ha ngaahi kautaha fakalotu kehekehe.

Koe’uhí ko e fa’unga fakalao ko ‘ení, ‘oku malava ke ta’imālie ‘a e ngaahi kautaha fakalotú ‘i he ngaahi monū’ia ko ‘ení:

- a. Ko hono fakalāngilangi’i totonu ‘o e Pule’anga Tongá.
- b. Ko hono faka’atā ‘e he Potungāue Tānaki Tukupau ‘a Tongá ‘a e ngaahi ‘ekitivitií fakalotu, ngāue tokoni, mo e/pe fakaako ‘oku ‘ikai fakatupu pa’angá, mei hono tukuhau’í.
- c. Malava ke ma’u ha koloa ‘oku fetuku holo mo ‘ikai lava ‘o fetuku holó.
- d. Fiefia ‘i he hokohoko lelei atu ‘a e tu’unga fakatakí mo e malava ke faka’aonga’i honau hingoá ke faka’ilo mo faka’ilo kinautolu.

TAU'ATĀINA FAKALOTU 'I HE NGĀUE'ANGÁ

10. Ko e hā 'a e fa'ahinga tākiekina 'a e tau'atāina 'o e tui fakalotú 'i he vā fetu'utaki 'o e tokotaha pule ngāué mo e tokotaha ngāué?

'Oku 'ikai ha lao ia 'i Tonga ke ne tokanga'i 'a e vā 'o e tokotaha pule ngāué mo e tokotaha ngāué. 'Oku fakatefito 'a e lao fekau'aki mo e vā fetu'utaki 'i he ngāue'angá 'i he fakahinohino fakalao na'e fokotu'u 'e he Fakamaau'anga 'o Tongá, 'o tataki 'e he fakahinohino fakalao 'o e Fakamaau'anga 'o Pilitāniá. 'Oku fenāpasi lelei 'a e fakahinohino fakalao 'a Pilitāniá 'i Tonga ka 'oku 'ikai ke mā'olunga ange ia 'i he lao 'a Tongá (pea 'oku 'ikai foki ha lao 'i Tonga ke ne tokanga'i 'a e ngāue'angá). Neongo 'oku fakapapau'i 'e he Konisitūtone 'a Tongá ha tau'atāina fakalukufua ma'á e kakai kotoa pē 'i Tonga, mo e tau'atāina 'o e lotú mo e tau'atāina 'o e fakamatalá, ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha lao ia 'i Tonga 'oku tāfataha pē ki hono tokanga'i 'a e filifilimānakó. Neongo kuo te'eki ke solova 'e ha fakamaau'anga 'i Tonga 'a e fehu'í ni ka 'oku tali lelei hano hanga 'e he pule ngāué 'o 'ai ha ngaahi fiema'u fakalotu, ke hoko pē 'a e siasi 'oku nau mēmipa aí ko e pule ngāue pē ia ki he'ene kau ngāué.

11. Ko e hā ‘a e fekau‘aki ‘a e tau‘atāina fakalotú mo e taimi ngāué?

‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha lao ‘i Tonga te ne tokanga‘i ‘a e lao ki he ngāue‘angá. Neongo iá ‘oku fokotu‘u‘e he Lao ‘a Tonga ki he Ngaahi ‘Aho Mālōlō ha taimi-tēpile ki he ngaahi ‘aho mālōlō kuo pau ke muimui ki ai ‘a kinautolu kotoa ‘oku ha‘anautolu ‘a e ngāué, ‘o kau ai ‘a e ngaahi ‘aho toputapu faka-Kalisitiane hangē ko e Falaite Leleí, Mōnite Toetu‘ú mo e ‘aho Kilisimasí. Makehe mei aí, ‘oku pehē ‘e he Konisitūtone ‘o Tongá kuo pau ke tauhi ‘a e ‘Aho Sāpaté (Sāpate), pea he ‘ikai ke ‘i ai ha taha ‘e fefakatau‘aki pe ngāue pe fakahoko ha fa‘ahinga pisinisi ‘i he ‘Aho Sāpaté, tukukehe kapau ‘oku faka‘atā ‘e he laó. ‘Oku totonu ke talanoa ‘a e kau ngāué ki ha ngaahi tūkunga ‘e lava ke uesia ai ‘ene tui fakalotú mo e/pe lotu mo e tokotaha ‘oku nau ngāue ki aí.

12. ‘E lava ke u tui ha vala fakalotu ki he ngāué pe ‘ikai loto ke tui ha kongá ‘o ha teunga koe‘uhi ko ‘eku ngaahi tui fakalotú?

Neongo ‘oku ‘ikai ke malu‘i pau ‘a e ngaahi me‘á ni ‘e he laó, ka ‘oku ‘omi ‘e he Konisitūtoné ‘a e tau‘atāina ‘o e tui fakalotú. ‘Oku totonu ke fakahā ‘e he kau pule ngāué ki he‘enau kau ngāué ‘i ha taimi lelei ha fa‘ahinga fiema‘u pe ngaahi tūkunga makehe ‘oku hoko koe‘uhi ko e ngaahi tui pe ouau fakalotú. ‘Oku lava leva ke ‘ilo ‘e he tokotaha ngāué ‘a e ngaahi tūkunga pehení pea lava ke feau lelei ange ‘a e tau‘atāina fakalotu ‘a e kau pule ngāué.

TAU'ATĀINA FAKALOTU 'I HE NGAahi 'APIAKÓ

13. 'Oku lava ke 'i ai ha ngaahi kalasi fakalotu 'i he ngaahi 'apiako 'a e pule'angá?

'Io. 'Oku fakahoko 'a e ako fakalotú 'i he ngaahi 'apiako 'i Tongá, ka 'oku fakatefito kakato pē ia 'i he ngaahi akonaki mo e tefito'i mo'oni faka-Kalisitiané. 'Oku tuhu'i tonu mai 'e he Lao ki he Akó 'a e fiema'u ke fai 'e he Minisitā Akó ha fokotu'utu'u lelei ma'á e kau faifekau fakalotu 'o ha fa'ahinga siasi pe ko ha taha 'oku 'osi tali 'e ha fa'ahinga siasi ke 'a'ahi mai ki he ngaahi 'apiako 'a e pule'angá 'i he taumu'a ke fai ha fakahinohino fakalotu ki he fānau ako 'o honau potu siasí.

14. Ko ha tu'utu'uni pau nai ia ki he fānau akó ke nau kau ki ha ako fakalotu pe kalasi fakalotu 'i honau 'apiakó?

'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'i he Lao ki he Ako 'i Tongá te ne talamai ai kuo pau ke fai ha ako fakalotu pe ouau fakalotu 'i he ngaahi 'apiako 'i Tongá, ka neongo ia, koe'uhí ko e fakalukufua mo e mateaki'i mālohi ('ikai tu'utu'uni'i ia 'e ha lao) mo e kau ki he tui faka-Kalisitiané 'a e fonuá, 'e ngalikehe ia kapau he 'ikai ke kau atu ha tokotaha ako ki ha ako fakalotu faka-Kalisitiane 'i ha feitu'u 'oku fakahoko aí. Kapau 'oku 'i ai ha mātu'a 'oku hoha'a ki he kau 'ene fānaú 'i ha fakahinohino fakalotu, pea ko e lelei tahá ke talanoa ki ai mo e faiako 'a e tokotaha akó pe ko e puleako 'o e 'apiakó.

15. ‘E lava ‘a e fānau akó ‘o nofo mei he akó pe mei ha ngaahi ‘ekitivitī fakaako kuo fakataimi-tēpile‘i koe‘uhí ko ‘enau tui fakalotú?

‘Oku fakahā ‘e he Lao Ako ‘a Tongá ‘a e fiema‘u ki he fānau kotoa pē ‘i Tonga ke ne fakakakato ha ako ‘i ha ta‘u ‘e 12, ‘o kamata mei he ta‘u 4, pea ko e fatongia ia ‘o e mātu‘a pe tauhi fānau kotoa pē ‘oku kei ta‘u ako ‘enau fānaú ke fakapapau‘i ‘oku ma‘u ‘e he fānau kotoa pē ha ako fe‘unga mo lelei ‘aki ha‘ane ‘alu ma‘u pē ki he akó.

Ko ia ai, ‘oku totonu ke fai ‘e he mātu‘á pe tauhi fānaú ha tohi kapau ‘oku nofo ‘a e fānaú mei he akó, pea ‘oku totonu ke fakangatangata pē ‘a e lahi ‘a e lí‘aki ako ‘a e fānaú ke ‘oua na‘a uesia ‘enau akó. ‘Oku totonu ke faka‘apa‘apa‘i ‘e he ngaahi ‘apiakó ‘a e fānau ako ‘oku ‘ikai ke nau kau ki ha ngaahi ‘ekitivitī ‘oku taumu‘a fakalotu koe‘uhí ko ‘enau tui fakalotú. ‘Oku totonu ke fetu‘utaki ‘a e mātu‘á pe ní‘ihi ‘oku kaunga ki aí ‘i he kamatá mai pē ki he kau taki ‘o e ‘apiakó ke talanoa‘i ‘a e ‘uhinga fakalotu ‘oku ‘ikai ke kau ai ‘enau fānaú ‘i he ngaahi ‘ekitivitī pe tu‘utu‘uni fakangāué.

16. ‘E lava ke fulihi ‘e he fānau akó ‘a e teunga akó koe‘uhi ko ‘enau tui fakalotú?

‘Oku ‘ikai ha lao ia ‘i Tonga ‘oku lau ki he me‘á ni pea ‘oku pule pē ‘a e ‘apiako takitaha ke ne fokotu‘u ‘ene tu‘utu‘uni ngāue ki he teunga akó, mo e ngaahi me‘a ki he fōtungā fakatāutahá (hangē ko e fōtungā ‘o e ‘ulú). ‘Oku totonu ke talanoa ma‘u pē ‘a e mātu‘á pe ní‘ihi ‘oku kaunga ki aí ‘i he kamatá mai pē mo e kau taki ‘o e ‘apiakó ki ha fa‘ahinga ‘uhinga fakalotu pe ha me‘a fekau‘aki mo e ngaahi tu‘utu‘uni ki he vala akó mo e fōtungā fakatāutahá.

NGĀUE FAKAKAUTAÚ MO E FAKAPULE'ANGÁ

17. Ko ha me'a pau ke ngāue fakakautau pe fakapule'anga, pea kapau ko iá, 'oku 'i ai nai ha fa'ahinga faka'atā fakalotu?

'Oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi fiema'u pau ia 'i Tonga ke ngāue fakakautau pe fakapule'anga.

TUI FAKALOTÚ MO E FAKAMAAU TOTONÚ

18. 'E lava ke 'oua na'á ku fai ha fuakava 'i ha fakamaau'anga koe'uhí ko 'eku tui fakalotú?

'Io. Ko e founa 'oku fai ai 'a e fuakavá 'i he Lao Fakamo'oni 'a Tongá 'oku fakahoko ia 'i ha founa fakalao 'a ia ko hono fai ha fuakava ('o fakahoko 'i he Tohi Tapu faka-Kalisitiané), 'oku faka'atā 'e he Laó ki ha taha 'oku kau 'i ha me'a fakalao ke ne fuakava mo fai pau ki he fakamo'oni 'oku nau faí, (pe me'a fakapepa 'oku nau fakamo'oni'í), 'oku mo'oni ia kapau ko e fuakava na'e faí 'oku fehangahangai ia mo 'enau tui fakalotú, (pe kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau tui fakalotu.

***19. ‘E lava nai ‘a e kau fakamāú ‘o fai
‘enau tu‘utu‘uní ‘o fakatefito ‘i he‘enau
tui fakalotú?***

‘Ikai. Ko e mafai aofangatuku ‘i he fakamaau‘angá
‘oku ‘i He‘ene ‘Afió ko e Tu‘i ‘o Tongá, pea kuo
pau ke fuakava kotoa ‘a e kau fakamāú ‘i he
fakamaau‘angá (pe fakapapau) ke fakahoko totonu
pea ‘ikai ha filifilimānako ‘i honau fatongia ko ha
fakamaau ‘o fakatatau ki he Konisitūtone mo e Lao
‘o e Pule‘anga Faka-Tu‘í.

***20. ‘Oku ‘i ai nai ha fa‘ahinga malu‘i ki
he ngaahi fakamatala na‘e fai ‘i he loto-
mo‘oni ki he kau taki fakalotú?***

‘Ikai, ko e taumu‘a ko ia ki hono malu‘i ha ngaahi
fakamatala ‘i he lao ‘a Tongá, ‘oku ‘ikai ke kau ai ‘a e
ngaahi fakamatala na‘e fai ki he kau taki fakalotú.

TAU'ATĀINA FAKALOTÚ 'I HE LAO FAKAVAHA'APULE'ANGÁ

Tānaki atu ki hono malu'i 'o e tau'atāina fakalotu 'i he fonua takitahá, 'oku 'i ai foki mo e ngaahi sino ngāue fakavaha'apule'anga kehekehe pe ngaahi pepa fakalao 'okú ne malu'i 'a e totonu ko 'ení. Na'e fakafe'iloaki mai 'i he 1948, 'a e Lao Fakamāmani Lahi ki he Ngaahi Totonu 'a e Tangatá, 'a ia ko e totonu ki he tau'atāina fakalotú mo e konisēnisí. Talu mei ai mo e 'i ai ha ngaahi aleapau mo e fakataha'anga kehekehe kuo nau fokotu'u mo fakatupulaki 'a e totonu ko 'ení 'i he tu'unga fakavaha'apule'angá.

Ko e hā ha ngaahi malu'i 'oku ou ma'u mei he lao fakavaha'apule'angá?

'Oku fakahā mai 'e he ngaahi sino ngāue fakavaha'apule'angá 'oku tatau 'a e kakai kotoa pē 'i he laó, 'o tatau ai pē ko e hā 'enau tui fakalotú. 'Oku toe fakahā 'e he ngaahi laó ni he 'ikai ke fakafaikehekehe'i ha taha makatu'unga 'i he'ene tui fakalotú he 'oku faihala ki he ngeia fakaetangatá pea 'oku fakahalaia'i ia ko hano maumau'i 'o e ngaahi totonu 'a e tangatá mo e ngaahi tefito'i tau'atāiná.

Ko e hā 'a e ngaahi tau'atāina 'oku 'omi 'e he ngaahi sino ngāue fakavaha'apule'anga ko 'ení?

- **Ko e tau'atāina 'o e fakakaukau, konisēnisí, mo e tui fakalotú.**

'Oku kau 'i he tau'atāina ko 'ení 'a e tau'atāina 'o e fakakaukau 'i he me'a kotoa pē, tau'atāina ke ma'u ha ngaahi tui, tau'atāina ke mateaki'i ha tui fakalotu pe fa'ahinga tui, mo e tau'atāina 'o e tui fakafo'ituituí. 'Oku 'ikai ke ne faka'atā ha fa'ahinga fakangatangata ki he tau'atāina ke ma'u pe ohi mai ha tui fakalotu pe tui 'oku fili ki ai ha taha. He 'ikai lava ke fakamālohi'i ha taha ke fakahā 'ene ngaahi fakakaukau pe talangofua ki ha tui fakalotu pe tui.

- **Tau'atāina ke liliu 'a e tui fakalotú pe ngaahi me'a 'oku tui ki aí.**

'Oku ma'u 'e he kakai kotoa pē 'a e totonu ke mavahe mei he'enu tui fakalotú pe tuí kae kau ki ha tui fakalotu 'e taha, pe nofo 'o 'ikai tui ki ha fa'ahinga me'a. 'Oku tapu'i hano faka'aonga'i ha mālohi fakaesino, tautea fakalao, ngaahi tu'utu'uni, pe founa ngāue ke fakamālohi'i 'aki ha taha ke muimui, liliu, pe tauhi ha fa'ahinga tui fakalotu pau pe tui.

- **Ko e tau'atāina ke fakahaa'i mo tala ho'o tui fakalotú pe ngaahi tuí, fakafo'ituitui mo fakatokolahi, 'i he kakaí mo e fakatāutahá fakatou'osi.**

'Oku fiefia 'a e taha kotoa pē 'i he totonu ke fakahā mo vahevahe 'i he melino 'ene tui fakalotú pe ngaahi tuí ki he nī'ihi kehé, 'o 'ikai ke toki fakangofua mai 'e he Pule'angá pe ko ha tui fakalotu 'e taha mei he komiunitií. 'Oku 'ikai ke fakangatangata pē 'a e totonu ko 'ení ki ha kāingalotu 'o ha ngaahi tui fakalotu kuo 'osi lesisita 'i he tukui koló. Makehe mei aí, 'oku 'ikai totonu ke hoko ko ha me'a pau 'a hono lesisita 'a e ngaahi komiuniti fakalotú pe ngaahi kautahá ka nau toki lava 'o fiefia 'i he'enu totonú.

- **Ko e tau'atāina ke fakahaa'i ho'o tui fakalotú 'o fakafo'u 'i he ako'í, founa ngāué, lotú, mo e tauhi ki aí.**

'Oku 'i ai 'a e ngaahi ngāue kehekehe lahi 'i he tau'atāina ke fakahaa'i 'a e tui fakalotú pe tui ki he lotú, tauhi ki aí, founa ngāué mo e akonakí:

- 'Oku fakahaa'i fakahangatonu 'a e tuí 'i hono fai 'o e lotú mo e tauhi 'o a'u ki he ouaú mo e ngaahi ouau fakamanatú, kae pehē ki he ngaahi founa ngāue kehekehe 'oku fakatefito ai 'a e ngaahi tō'onga mo'ui ko iá, kau ai 'a hono langa 'o e ngaahi feitu'u fai'anga lotú, ko hono faka'aonga'i 'o ha ngaahi founa ouau mo e ngaahi me'a, faka'ali'ali 'o ha ngaahi faka'ilonga, pea mo hono tauhi 'o e ngaahi 'aho mālōlō mo e ngaahi 'aho ke mālōlō ai.

- 'Oku kau ki hono fakahoko mo ako'i 'o e tui fakalotú pe tuí 'a e ngaahi ngaahi ngāue mahu'inga ki he tefito'i fatongia 'o ha ngaahi kulupu fakalotu, hangē ko e tau'atāina ke fili honau kau taki fakalotú, kau pātelé mo e kau akonakí; ko e tau'atāina ke fokotu'u 'a e ngaahi seminālió pe ngaahi 'apiako fakalotú; pea mo e tau'atāina ke teuteu mo tufaki 'a e ngaahi tohi pe ngaahi pulusinga fakalotú.

• **Ko e tau'atāina 'a e mātu'á mo e kau tauhi fānaú ke ma'u 'e he'enu fānaú pe kau akó 'a e tui fakalotú pe ako faka'ulungaangá 'o fakatatau ki he me'a 'oku nau tui ki aí.**

'Oku fiefia 'a e fānaú 'i he totonu ke nau lava 'o ako ki ha tui fakalotu 'oku tatau mo e loto, tui fakalotu, pe tui 'a 'enu mātu'á pe tauhi fānaú. Ko ia ai, 'oku 'ikai totonu ke fakamālohi'i 'a e fānaú ke ma'u ha fakahinohino fakalotu 'oku fepaki mo e me'a 'oku loto ki ai 'enu mātu'á pe tauhi fānaú. Fakatatau mo e tefito'i mo'oni 'o e me'a 'oku sai'ia ai 'a e fānaú, 'oku totonu ke poupou'i 'e he Vahefonuá ha 'ātakai fakalotu 'oku vālelei 'i he ngaahi 'apiakó mo poupou'i hono faka'apa'apa'i 'a e me'a fakatokolahi mo e tui fakalotu 'oku kehekehé.

'Oku 'i ai nai ha ngaahi fakangatangata ki he ngaahi tau'atāina ko 'ení?

'Io. 'Oku 'i ai ha ngaahi fakangatangata 'oku 'omi 'e he laó pea ko honau taumu'á ke malu'i 'a e malu 'a e kakaí, māú, mo'ui leleí, ngaahi tu'unga faka'ulungāngá, pea mo e ngaahi totonu mahu'inga mo e tau'atāina 'a e ni'ihi kehé. Neongo ia, 'oku 'ikai ke fakataumu'a 'a e ngaahi fakangatangata ke fakakehekehe'i pe faka'aonga'i ia ki ha founa 'oku filifilimānako.

KO HONO MA'U 'A E ME'A 'OKU FAITATAU AÍ

'Oku tau ma'u ko e kakaí 'a e tau'atāina ke fili, vahevahe, pea mo'ui 'aki 'a e me'a 'oku tau tui ki aí. 'Oku mātu'aki mahu'inga kiate kitautolu 'etau tau'atāina fakalotú mo 'etau tuí, ko ha ngaahi tefito'i mo'oni ke ne tataki 'etau mo'uí. Pea hangē pē ko 'etau fakamahu'inga'i 'etau tui fakalotú mo e tuí, 'oku totonu ke tau fakamahu'inga'i 'aupito mo e totonu 'a e kakai kotoa pē ki he'enau tau'atāina fakalotú mo e tuí. 'I hono 'ilo'i 'a e mahu'inga 'o e ngaahi tau'atāina ko 'ení, 'e anga fēfē leva ha'atau fevahevahe'aki 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e tau'atāina fakalotú 'i hotau tukui koló? 'Oku 'i ai nai ha founa ke ma'u ai ha me'a 'oku tau faitatau ai 'i he taimi 'oku tau feohi ai mo e kakai 'oku kehe 'enau tuí?

Mahalo ko e ngaahi founa ko 'ení te ke ma'u ai ha me'a te mou faitatau ai 'i homou komiunitií:

'AI KE 'ILO'I

Kimu'a peá ke malu'i ho'o tui fakalotú pe ní'ihí kehé, 'oku mahu'inga ke ke 'ilo'i mo ma'u ha mahino ki he ngaahi totonu mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e tau'atāina fakalotú. 'Oku ma'u 'i he kí'i tohí ni ha fakamatala mahu'inga 'e ní'ihí fekau'aki mo ho'o ngaahi totonú mo e ngaahi tefito'i me'a mahuiinga 'o e tau'atāina fakalotú. Feinga ke 'ilo'i ma'u pē 'a e ngaahi liliu ki he tau'atāina fakalotú 'aki hono muimui'i 'a e ongoongó ki ha ngaahi liliu fakamuimuitaha te ne lava 'o uesia 'a e ngaahi tau'atāina ko 'ení.

FANONGO KI HE NGAahi Tafa'aki Kotoa Pē

Fanongo mo fakahaa'i ha tokanga ki he tui fakalotu mo e tui fakamātoato 'a e kakai kehé. Neongo he 'ikai te ke tui tatau mo e ngaahi tui pe ngaahi me'a 'oku mateaki'i 'e ha taha, nofotaha 'i he feinga ke mahino mo faka'apa'apa'i 'ene fakakaukaú. 'Oku lahi ha ngaahi me'a 'okú ne tākiekina 'a e ngaahi lea, tui, mo e tō'onga 'a e kakaí. 'Oku totonu ke ke ma'ema'ekina ki he ongo 'a e nī'hi kehé 'i ho'o fakamatala'i mo taukave'i ho'o tuí, pea 'oku totonu ke ke kole ki he nī'hi kehé ke 'oua na'a nau 'ita ki ho'o faka'utumauku 'i ho'o tui fakalotú.

AKO KE FAKA'APA'APA

Ke lava 'o nofo vālelei 'i ha komiuniti 'oku kehekehe ai 'a e ngaahi tuí mo e fakakaukaú, 'oku mahu'inga ke 'ilo'i 'a e founa tipeití ka 'oku 'ikai ko e me'a 'e fai ai 'a e tipeití. 'Oku 'ikai totonu ke fai ha fakakikihi 'i ha'amou talanoa'i ha ngaahi kaveinga 'oku 'ikai ke mou tui tatau ai. 'Oku totonu ke angalelei mo fefaka'apa'apa'aki 'a e kakai kotoa pē lolotonga 'enau feinga ki he me'a 'oku tonu mo totonú. 'I he taimi 'oku 'ikai ke ma'u ai 'a e me'a 'okú ke taukave'i, 'oku totonu leva ke ke tali lelei mo faka'apa'apa'i 'a e tu'unga ko iá. Manatu ke 'oua na'á ke poupou'i ha fa'ahinga founa fakatanga, kau ai 'a e fakatanga 'o makatu'unga 'i he lau matakali, anga fakafonuá, tui fakalotu pe 'ikai ha tui fakalotu, mo e kehekehe 'a e femanako'aki fakasekisualé.

POUPOU'I 'A E FA'A KĀTAKÍ

Kuo pau ke lava 'a e kakaí 'o nofo fakataha 'i he melino neongo 'a e ngaahi faikehekehé. 'Oku 'ikai ke 'uhinga 'a e nofo melinó ko hano fiema'u ke sí'aki 'a e me'a 'okú ke taukave'í; ka, 'oku 'uhinga ia 'oku totonu ke ke feinga ke nofo melino mo e ní'ihí kehe 'oku 'ikai ke tatau 'a e me'a oku mou mahu'inga'ia aí pe tali 'a e ngaahi akonaki 'oku nau fakatefito aí. Feinga ke ako'i 'a e ngaahi me'a mahu'ingá mo e ngaahi tu'unga 'ulungāngá kiate kinautolu 'oku mou feohí pea 'oua na'a nau fakamavahevahe pe ta'efaka'apa'apa ki ha fa'ahinga taha 'oku kehe 'ene tuí.

LANGAKI HA NGAABI VĀ FEFALALA'AKI

Langaki ha vā fefalala'aki 'i homou koló 'i ha kakai 'oku kehekehe 'enau fakakaukaú. Te ke malava lelei ange 'o 'ilo'i ha ngaahi founa ke malu'i 'a e totonu 'a e ní'ihí kehé 'i ha founa 'oku kau lelei ki he taha kotoa 'i ho'o maheni mo ha kakai tokolahi ange pea toe mahino ki he kakai ko iá 'a e tui 'a e ní'ihí kehé. Tukutaha 'a e tokangá 'i he me'a 'okú ke faitatau ai mo ho'o ngaahi kaungā'apí mo e kaungā tangata'i fonuá. Pea 'i ho'omou ngāue fakatahá, taukave'i 'a e tui fakalotú mo hono mahu'inga 'o e tau'atāina fakalotú.

GO-HRE | GENEVA OFFICE FOR HUMAN RIGHTS EDUCATION

BYU
MANAGEMENT
SOCIETY

